

TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS ÉS SZOCIÁLIS-POLITIKAI IDENTIFIKÁCIÓ

1. Rendszerváltás és társadalmi átrétegződés

Az elmúlt évek hazai publicisztikájában s talán társadalomkutatásában is a rendszerváltás stratifikációs hatásairól szinte egyforma súllyal kapott teret két közkeletű megállapítás. Az egyik — a rendszerváltásnak a tulajdoni struktúrákra gyakorolt hatásaira, a magántulajdon térnyerésére helyezve a hangsúlyt — a polgárosodás, illetve a középrétegesedés előrehaladását konstatálta. A másik tétel polarizációról, széles társadalmi rétegek lesüllyedéséről, a középrétegek megropppanásáról beszélt. A két tézis tudományos szembesítése mind ez idáig elmaradt. Úgy gondoljuk, nem szolgálja a társadalmi tisztánlátást, ha ezek az álláspontok úgy futnak huzamosan egymás mellett, hogy a társadalomkutatás nem bontja ki implikációikat, egymással való összefüggésüket.

Tanulmányunkban e kérdéseket egy meghatározott nézőpontból, s így kétségkívül leszűkítve kívánjuk érinteni. Néhány újabb empirikus adalék alapján elsősorban a szociális identitás, réteggercepció oldaláról közelítünk e témakörhöz. Röviden meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tisztázást nagymértékben akadályozza a fogalmak igen „puha” kezelése, gyakori egymásbacsúsítása. Ilyen problémának tekinthető akár a polgárosodás és a középrétegesedés gyakorta megfigyelhető, szinonimaként való felfogása, akár a hagyományos („kispolgári”) és az új középrétegek megkülönböztetésének hiánya. Ami az előbbit illeti, nézetünk szerint a polgárosodási és a középrétegesedési folyamatok nem mindig párhuzamosak; a priváttőke akkumulációjának időszaka nem mindig vonja maga után a „polgárság” és a „középrétegek” egyidejű izmosodását. De a „középrétegek” fogalma is igen eltérő szociális helyzeteket fog át.¹ Ha ezúttal nem is vállalkozunk behatóbb fogalmi interpretációra, jelezzük, hogy — a nemzetközi szakirodalom gyakran alkalmazott fogalomhasználatának megfelelően — a hagyományos középrétegeket elsősorban a kistulajdonosi, az új középrétegeket lényegében a „fehérgallérosokhoz”, alkalmazotti rétegekhez kapcsoljuk.² A hazai esetben még inkább komplikálja a képet a második gazdaság „fél-kispolgárainak” több évtizedes létezése, amely a „hagyományos középrétegek” világos képletét is megbontja. A tipikus nyugati tendenciával szemben (ahol a hagyományos kispolgári középrétegek visszaszorulásával párhuzamosan emelkedtek fel az „új középrétegek” úgy, hogy a tartós gazdasági növekedés következtében összességében szélesedtek a középrétegek), a mi esetünkben ellentétes fejleményekről van szó. A kistulajdonosi-kisvállalkozói réteg számottevően gyarapodott az elmúlt évtizedben, és aránya körülbelül elérte a foglalkoztatottak 10 százalékát. Míg ez a hagyományos, azaz újonnan életre kelő társadalmi csoport ténylegesen erősí-

tette a középrétegek bázisát, a „magyar modell” tipikus fél-kispolgárai, a második gazdaságból profitálók nagymértékben veszítettek korábbi pozíciójukból. Ami pedig a fehérgalléros új középréteget illeti, jelentős részének az életvitele rendült meg az elmúlt években. Ezt részben az állam gazdasági szerepvállalásának mérséklődése, részben a gazdasági helyzet romlása (a nemzeti termék mintegy egyötödös csökkenése) idézte elő, esetenként e réteg tagjainak egzisztenciális biztonságát is veszélyeztetve. (Ha nagyon sommásak is azok a KSH-adatok, amelyek a megtakarítók arányának változásáról szólnak, mindenképpen sokatmondó, hogy 1986 és 1993 között 70-ről 37 százalékra csökkent azon háztartások hányada, amelyek képesek voltak folyó jövedelmükből félretenni — Harcsa 1994). Végeredményben ellentétes folyamatok keresztezik egymást: ha a tulajdonosi–vállalkozói rétegek növekednek is, ezt összességében ellensúlyozzák a második gazdaság és az állami szféra zsugorodásából eredő impulzusok. Ha kissé paradox módon hangzik is, de a fentiek alapján igaz lehet, hogy a „régiközéprétegek” térhódítása nem volt olyan mértékű, hogy kompenzálta volna az „új középrétegek” (és a „fél-kispolgárság”) lesüllyedését.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a jelzett objektív folyamatok a középrétegesedés fogalomkörét nem fedik le teljesen. Az osztálytudat terén végbemenő fejlemények akár a folyamatok dinamikáját is befolyásolhatják. A kutatók egy része valóban megkülönbözteti a középrétegesedés objektív és szubjektív vetületeit. Ha az előbbi téren a jelzett ellentmondásokkal vetnek is számot, mégis úgy látják, hogy tudati síkron, az aspirációk, a célul tűzött életstílus tekintetében elmozdulás történik a középrétegek felé (úgy, hogy az újonnan kialakuló vonatkoztatási keretek a majdani objektív változásoknak is kiindulópontját jelenthetik).³

A megközelítéseknek tulajdonképpen három típusa különböztethető meg. Az optimista verzió szerint mind objektív, mind szubjektív síkon kialakul a — modernizáció s a demokratikus fejlődés alappillére — széles bázisú középosztály. Egy másik, mértéktartóbb megközelítés, a gazdasági realitásokkal inkább számot vetve, kevésbé látja megvalósultnak a tömeges felemelkedésre, gazdasági függetlenedésre épülő középrétegesedést, de határozott jeleket vél felfedezni a habitusok, az erre irányuló aspirációk terén. És végül egy szkeptikusabb felfogás nemcsak az objektív, hanem még ez utóbbi, szubjektívebb vonatkozások terén sem érzékel igazán határozott tendenciát a középrétegesedés irányában.⁴

Az eddigiekből talán kiderült, hogy a magunk álláspontja az elsőként említett optimista verzióval korántsem esik egybe. Jelen tanulmányunkban arra keresünk választ, hogy adataink az utóbbi két verzió közül melyiket támasztják inkább alá. Ezeket az álláspontokat a szubjektív tényező értékelése különbözteti meg; a szociális identitás, rétegpercepció kérdéskörét kívánjuk tehát középpontba állítani.

2. A rétegidentifikáció hazai tendenciái

A középrétegesedés egyszerű, de nem elhanyagolható mutatója, hogy az emberek mekkora hányada sorolja magát a középrétegekhez. Az erre vonatkozó empirikus megközelítések persze eltérőek, amennyiben nyitott vagy zárt kérdéseket alkalmaznak, s az utóbbiak is a tekintetben, hogy hányféle réteget különböztetnek meg. A nemzetközi irodalomban a zárt forma különböző változatai a leggyakoribbak. Nincs egyöntetűség a megfogalmazásokat tekintve sem, így például sokrétű a kutatási gyakorlat az „osztály” vagy „réteg” kifejezéseket illetően. Magunk az alkalmazott kérdésblokkokban kerülni igyekeztünk akár a „középosztály”, akár a „munkásosztály” formulát. Az utóbbiról úgy véltük, hogy a hazai terep sajátos ideológiai konnotációi különösen erős torzításokhoz vezethetnének. A „középosztály” helyett pedig főként azért használtuk inkább a „középrétegek” formulát, mert mentes a „történelmi középosztály” ideológiai jelentésárnyalatától. Ezzel függ össze az a további indok is, hogy a „középrétegek” kifejezés szélesebb rétegek azonosulását engedi meg, mint a Magyarországon rendies exkluzivitást is magába sűrítő „középosztály” kifejezés. Kiinduló feltevésünk szerint az előbbi inkább lehetővé teszi, hogy a mostanában felemelkedő rétegek a magasabb státusz-szinten azonosítsák magukat.⁵

1993 vége és 1994 szeptembere között három hullámból álló panelvizsgálatot végeztünk, melynek középpontjában az 1994-es parlamenti választások álltak. A lényeges közbülső változónak tekintett osztálytudatot — a nemzetközi tapasztalatok felhasználásával — különböző módszerekkel közelítettük meg. Az első hullámban a nyugatnémet választásszociológiai, illetve az ALLBUS-felvételekben szokásosan alkalmazott ötfokú skálát vettük át (alsó, munkás-, közép-, felsőközép-, felső réteg). A harmadik hullámban az amerikai National Election Study dichotóm indikátorát adaptáltuk (ha az „osztály” kifejezést ki is iktatva: munkások/középrétegek). Emellett — a hazai viszonyokhoz kissé hozzáigazítva — átvettünk egy 20 címkes identitásblokkot is (melynek két tételül — ellenőrzésképpen — a munkás- és a középréteg-itemet is beválogattuk).

A különböző módszerek többé-kevésbé hasonló eredményekre vezettek. S ami nem kevésbé lényeges, az időbeli egybevetés is meglehetősen konzisztenciát jelez az osztálytudatban. Így megvizsgáltuk, hogy a decemberi ötfokú skálás önbesorolás hogyan függ össze a szeptemberi dichotóm kategorizációval. Különösen az „alsó térfélen” figyelhető meg az identifikáció viszonylagos stabilitása. A magukat (az ötfokú skálán) az alsó és munkásrétegekhez sorolók mintegy 85 százaléka háromnegyed évvel később is a munkásokat jelölte meg (két kategória közt választva). De a középréteg térfelén is aránylag magas — körülbelül kétharmados — az egybeesés.

A magyarországi adatok értelmezéséhez hasznosnak látszik egy — legalább részleges — összehasonlítás a nemzetközi adatokkal. Erre jelenleg az ALLBUS-kérdés nyújt lehetőséget, mivel ennek alapján rendelkezésünkre állnak az 1991-es (a volt NSZK-t és NDK-t is felölelő) nagyszabású felvétel adatai. A nemzetközi tapasztalatok áttekintése előtt emlékeztetni kell az országok foglalkozási struktúrája közti

jelentős eltérésekre (az NSZK-ban a foglalkoztatottaknak csak mintegy a fele fizikai munkás). Ezzel együtt is igen figyelemre méltóak a magyar és a nyugatnémet réte-
gönbesorolás különbségei (lásd 1. táblázat).

1. táblázat

Szubjektív rétegidentifikáció az egykori NSZK-ban, NDK-ban és Magyarországon
az ALLBUS-kérdés alapján

(egykori NSZK és NDK 1991, N = 1580–1500 fő; Magyarország 1993, N = 1800 fő;
százalékban)

	egykori NSZK	egykori NDK	Magyarország
alsó	1	3	11
munkás	24 }25	57}60	45 }56
közép	62}75	37}40	41 }44
felsőközép	12	2	3
felső réteg	1	0	0
	100	100	100

Az egykori NSZK polgárai jóval nagyobb arányban tekintik magukat a középréte-
gekhez tartozónak, mint a magyarok. Ezt a különbséget a társadalmi rétegződés
különbségei csak részben magyarázzák. A rétegtudat különbségeit talán az jellemzi
legjobban, hogy a nyugatnémetek közt az alacsony iskolázottságúak és a fizikai
dolgozók többsége sem a munkáskategóriát választja (egy példa: a szakmunkáské-
pesítéssel rendelkezőknek is 65 százaléka sorolta magát a középrétegekhez). Való-
színű, hogy az NSZK-beli jellegzetességeket (a strukturális különbségeken túl) rész-
ben az alsóbb rétegekre is kiterjedő magasabb általános életnivó, részben a „jóléti
középréteg-társadalom” hagyományos kultivációja magyarázza.⁶

A bevezetőben vázolt vitapontok szempontjából még hangsúlyosabb lehet az
időbeli összehasonlítás. Ekkor arra kereshetünk választ, hogy valóban kimutatható-e
a rendszerváltás óta egy, a középrétegek irányába való elmozdulás, legalább az
aspirációk szintjén. A fenti 1993-as vizsgálat 44–45 százalékos arányt jelzett, ami —
némi más módszerekkel — 1994-ben sem mutatkozott magasabbnak. Dichotóm
módon vizsgálva, 60 százalék sorolta magát a „munkásokhoz”, 40 százalék a „kö-
zéprétegekhez”. A lényegesen lazább itemsoros kiválasztás esetében pedig a meg-
kérdezettek 62 százaléka jelölte meg a munkásokat, mint akikhez közel érzik
magukat (és ezen belül 15% a legelső helyen). E módszer alapján is kevesebben,
csak 50 százalékban választották a középrétegeket (és 10% említette ezt a fajta
azonosulást az első helyen).

Míg a szóban forgó adatok megerősítik, hogy a középréteg-identitás a legutóbbi
időig nem tudott kiterjedni a munkás-, illetve alsóbb rétegekre, arról nem világosí-
tanak fel, nem történt-e mégis valamelyes eltolódás az elmúlt négy-öt év során a
fenti vizsgálatokat megelőzően. (Elvben elképzelhető, hogy a kilencvenes évek for-

dulóján a 40–45%-ot sem érték el a kérdéses adatok.) Mivel közvetlen forrásokkal nem rendelkezünk, más vizsgálatok szolgálhatnak kiegészítő adalékul. Ilyen jellegű (az ALLBUS-kérdéssel csaknem azonos megfogalmazású módszerrel kapott) adatokat tett közzé Róbert Péter a TÁRKI-ban lebonyolított kutatásai alapján.⁷ A szerző 1991-ről 1992-re nyolc-kilenc százalékos elmozdulást mért a munkástól a középréteg-önbesorolás felé, és ezt a változást a szubjektív aspirációk figyelemreméltó módosulásaként értelmezte. Bizonyos fókig gyengítette azonban a változás jelentőségét, hogy — ugyanezen vizsgálat szerint — 1993-ban már megtört a szóban forgó tendencia. Ha ezt az idősort saját 1993 végi (ötfokú ALLBUS-kérdésen alapuló) adatainkkal egészítjük ki, még inkább elenyészni látszanak a kilencvenes években észlelhető elmozdulások. Az egyszerűbb áttekintés érdekében az alsó és a munkás, másfelől a közép- és a felső rétegeket összevonva a következő táblázatot kapjuk.⁸

2. táblázat

A magyarországi szubjektív rétegidentifikáció alakulása a kilencvenes években (százalékban) (1991, 1992, 1993 I.: TÁRKI, 1993 II.: MTA—ELTE KKCS)

	1991	1992	1993. I.	1993. II.
alsó + munkás	56	49	53	55
közép + felső szintű önbes.	44	51	47	44
	100	100	100	100
N =	993	2998	1130	971

Mivel a négy adat közül három (az 1991-es és az 1993-as TÁRKI-, illetve az 1993 végi KKCS-felvétel alapján) csaknem egybeesik, ennek fényében az 1992-es elmozdulás szinte „kicsúszottnak” tekinthető. Ha az akkori felvétel az aktuális állapotot esetleg pontosan rögzítette is, inkább felfogható a politikai klímaváltozások szituatív lecsapódásaként, mint tartós változás kiindulópontjaként a szociális identifikáció terén.

Ezekkel a következtetésekkel egybecsengenek azok a nem kifejezetten a munkás-középréteg kategorizációval, de a szociális identitással, konfliktustudattal kapcsolatos vizsgálati adatok, amelyekkel még a rendszerváltás előtti időből, 1988-ból, majd 1991-ből és 1993-ból rendelkezünk. E kérdések arra irányultak, hogy meghatározott hierarchikus dimenziók mentén (fizikai-szellemi, vezető-beosztott, vagyonos-vagyontalan stb.) látnak-e konfliktusokat a megkérdezettek, s ha igen, melyik pólushoz húznak inkább. 1993-ban, csakúgy mint a kiindulási időpontban, a válaszolók nagy többsége a hierarchia alsó szintjeivel azonosult az észlelt konfliktusokban, sőt ami a fizikai-szellemi és a vagyonos-vagyontalan⁹ ellentétpárokat illeti, még nőttek is valamelyest a különbségek a lent lévők javára¹⁰.

Az (akár objektív, akár szubjektív értelemben vett) középrétegesedés lényeges ismérve, hogy milyen társadalmi meghatározók húzódnak meg mögötte. A polgárosodáshoz kapcsolódó elképzelések egyik sarokpontja, hogy a hagyományosan vezető szerepet játszó státuszdimenziók, a foglalkozási, iskolázottsági pozíciók mellé felzárkózik (vagy esetleg meghatározóvá válik) a tulajdon és a gazdasági pozíció. E kérdés vizsgálata céljából regresszióanalízist végeztünk. Az egyenlet függő változójaként a (legegyszerűbb és a tapasztalataink szerint legnagyobb mértékben magyarázható) dichotóm munkás–középréteg kérdést, független változóként az iskolázottságot, a fizikai/szellemi foglalkozási hovatartozást, a munkaviszony meglétét (illetve a munkanélküli állapotot), valamint a vagyoni helyzetet¹¹, a személyes keresetet és a családi összjövedelmet szerepeltettük. Az anyagi helyzet és az életstílus kifejezésére néhány részletesebb változót alkalmaztunk. Kontrollváltozókként a szokásosan alkalmazott nem, életkor, településtípus változókat is bevontuk. Mivel a társadalmi kontextus, a családi miliő hatását is feltételeztük, a házastárs és az apa iskolázottságát is számításba vettük. Végül a kérdéskör ideológiai implikációi miatt olyan mutatókat is bevontunk a független változók közé, mint az MSZMP-tagság és a (tízfokú skálás) bal–jobb önbesorolás. A 3. táblázat az eredményeket a középrétegek irányában számítva mutatja be, ahol csak a szignifikáns magyarázó erővel rendelkező tényezőket tüntetjük fel.

3. táblázat

A szubjektív rétegidentifikációt meghatározó tényezők (regresszió-analízis)

	béta-együttható	szignifikancia
fizikai–szellemi	0.30	0.0000
iskolai végzettség	0.27	0.0000
házastárs isk. végz.	0.13	0.0027
bal–jobb skála	0.10	0.0039
hifi-torony	0.10	0.0052
egykori MSZMP-tagság	–0.88	0.02
munkanélküliség	–0.07	0.04
r^2 43%		

Világosan megállapítható, hogy a vizsgált osztálytudati tényező mögött dominánsan a foglalkozási és iskolázottsági hierarchiához és a kulturális miliőhöz kapcsolódó változók húzódnak meg. A középréteg fogalma jellegzetesen a fehérgalléros társadalomhoz (a fent jelzett kifejezéssel élve az „új középrétegekhez”) kötődik. Egészen leegyszerűsítve, a következő táblázat jól érzékelteti e képletet.

4. táblázat

Szubjektív rétegidentifikáció a fizikai és a szellemi foglalkozási csoportokban (százalékban)

	fizikaiak	szellemiek
a munkásokhoz	79	25
a középrétegekhez sorolja magát	21	75
	100	100
n =	568	276

A 3. táblázat világosan jelezte továbbá, hogy a vagyonnal, jövedelemmel összefüggő tényezők csak másodrendű szerepet játszanak a szóban forgó identitásjellemző szempontjából (a vagyoni index nem került a szignifikáns tényezők közé, a szignifikáns hifi-tulajdon ugyanakkor részben maga is kulturális-életstílus indikátor; ha az utóbbi tényezőt kihagyjuk a modellből, a személyes kereset is bekerül — valamivel kisebb súllyal — a szignifikáns magyarázók közé.). Egészében véve tehát egyfajta rendies jelleg nyomja rá ma is a bélyegét az identifikációra.

A képet jól érzékelhetően ideológiai motívumok is színezik. Mind a (tízfokú) bal-jobb skálán a baloldali önbesorolás, mind az egykori MSZMP-tagság a munkaskategorizáció felé mutat, s ez a valamikor kultivált politikai osztálymodell szubjektív lecsapódásaként értelmezhető. (Ha halványabban is, az ellenkező irányú ideológiai hatásokra is mutatkoznak jelek, a két világháború közt kultivált középosztály-ideológia befolyását érzékeltetve.)¹² Végül, ha nem is döntő a súlya, de említésre méltó a munkanélküliség tényezőjének önálló magyarázó szerepe. Ez is fontos adalék ahhoz, hogy egy olyan periódusban, amikor a félmillió főt tartósan meghaladja a munkanélküliség és az érintettek, illetve a fenyegetettek köre ennél is kiterjedtebb, miért nem tud igazán megerősödni a középréteg-tudat.

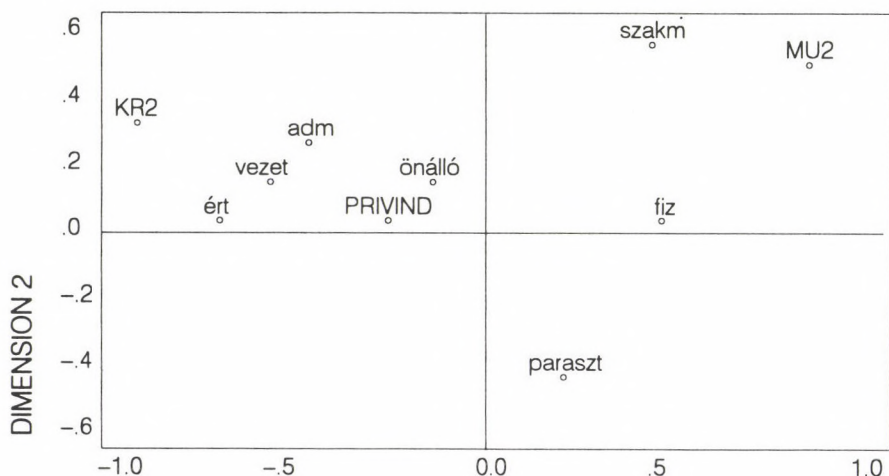
Mint látható volt, a fizikai–szellemi tagozódás nagyon éles választóvonalat jelöl ki az identifikáció terén. A kontextuális tényezők (mint például a házastárs iskolázottsága), ha módosítanak is valamelyest e képen, átütő erejű jellegváltozást nem eredményeznek. (Például a középiskolai végzettségű házastárssal rendelkező szakmunkások nagy többsége is munkásnak, s nem a középrétegekhez tartozónak tekinti magát.) A fentiekén túl olyan kontextuális vonatkozást találtunk — az ágazatot —, amely szintén határozott befolyást gyakorol e kérdésben. Az ipari, építőipari környezet számottevően felerősíti a munkásjellegét, úgy, hogy az itt dolgozó szellemi foglalkozásúak több mint 40 százaléka is a munkaskategorizálást választja. A többi ágazatban, leginkább a szolgáltatások terén foglalkoztatott fizikaiak viszont valamivel közelebb érzik magukat a középrétegekhez, és ez a tendencia főleg a fővárosban erős. A nem az iparban vagy az építőiparban foglalkoztatott fizikaiak közül, akik nem voltak tagjai az MSZMP-nek, már 50 százalék sorolta magát a középrétegekhez.

A hagyományos kispolgári rétegek közül a kisiparosságon, kiskereskedőkön belül ugyanakkor nem igazán erős a középréteg-tudat: a többségben az előbbiekből tevődő „önállóaknak” csak 48 százalék sorolta magát ide és 52 százalék a munkásokhoz. Az egyelőre még mindig nem túl magas elemszám nem teszi lehetővé az elmélyültebb magyarázatot (például olyan tényezők szerepére, mint az alkalmazottak száma, a tőkeerő vagy az, hogy ki mióta tartozik e kategóriához és milyen területről nyergelt át). A panelvizsgálat első hullámából rendelkezünk viszont olyan adatokkal, amelyek a lakosság különböző csoportjainak a privatizáció egyes formáiban való érdekeltségét (mint földvásárlás, vállalkozás indítása stb. és az ezekkel kapcsolatos tervek) mérték fel. Az egyes felvételek összekapcsolásából adódó (a lemorzsolódás következtében kisebb létszámú) mintán ezt a tényezőt is bevontunk a fentiekhez hasonló regresszióelemzésekbe. Ha nem is túl erős, de szignifikáns önálló hatás mutatkozott. Ennek alapján a privatizációs részvétel mutatóját is szerepeltettük abban a további elemzésben, mely a munkás- és középréteg-kategorizálás szociális térképét rajzolja ki. A világosabb kép érdekében néhány alapvető társadalmi réteget is bevontunk a modellbe. A rétegtudatról vázolt kép megerősítése céljából pedig a szociális identitás item-sorozatának — e vonatkozásban lényeges — néhány tételét is figyelembe vettük a változók között.

1. ábra

Társadalmi rétegek és a rétegidentifikáció kétdimenziós térben

(OVERALS-elemzés)



DIMENSION 1

KR2 = dichotóm középréteg, MU2 = dichotóm munkás-identifikáció

ért = értelmiség adm = egyéb szellemi, szakm = szakmunkás, fiz = egyéb fizikai

Az ábra néhány ponton még szemléletesebben érzékelteti az elmondottakat. Így jól jelzi nemcsak az alsó, de a szakmunkásréteg határozott távolságát a középrétegek tartományától. Ami az utóbbit illeti, az értelmiségiek, vezetők, irodai alkalmazottak mellett az önállóak csak távolabbról kapcsolódnak a „középréteg”, de akár a „polgár” címkékhez. És ha a privatizációs részvétel tényezője (mely az önállókat kategóriájával leginkább közelíti a „polgár” identitást) ebbe az irányba mutat is, ez a hatás még igencsak gyenge. A szakmunkás és a paraszti kategóriáktól való jelentős távolsága pedig azt jelzi, hogy az alsó rétegek tulajdonhoz jutása egyelőre igen erőtlően működik, mint a középrétegek felé irányuló társadalmi híd.

3. Rétegidentifikáció és politikai attitűdök

A korábbi elemzések már jelezték a politikai-ideológiai tényezőknek a rétegtudattal való összefüggéseit. Így világosan kirajzolódott mind az egykori MSZMP-tagságnak, mind a bal-jobb skálán a baloldali pólus irányában elfoglalt pozíciónak a munkásazonosulás felé mutató szerepe. Persze egyirányú hatást ez esetben is kevésbé tekinthetünk, és ugyanolyan joggal beszélhetünk arról is, hogy milyen jelleggel befolyásolja a rétegazonosulás a politikai tudatot. A középrétegesedéssel kapcsolatos koncepcióknak például hagyományos momentuma, hogy e folyamat révén a polgári berendezkedést konszolidáló széles társadalmi bázis jön létre. Az elképzelés lényeges momentuma, hogy a kialakuló középrétegtudat átnyúlik az objektív réteghatáron, és a társadalmi emelkedésre aspiráló alsóbb csoportokat is az érdekiegyenlítő konfliktuskezelés politikai intézményrendszerébe integrálja. A nyugat-európai konzervatív és liberális pártok választási aritmetikáját alapvetően megszabja a magántulajdonosi rétegek bizonyos visszaszorulása: sikeres szereplésükhöz elengedhetetlen, hogy a magukat középrétegeként azonosítók köre „lefelé” bővüljön, s potenciális szavazóközönségük ily módon szélesedjen. A nemzetközi választásszociológiai irodalom valóban számos példát szolgáltat arra, hogy a szubjektív identifikáció szorosabb összefüggést mutat a pártpreferenciákkal, mint az objektív réteghelyzet.¹³

E kérdéseket hazai terepen az 1994-es választásokra vonatkozóan panelfelvételünk harmadik hulláma alapján — már a tényleges választási magatartás adataiból — vizsgálhatjuk. Mielőtt a pártválasztás témájára térnénk, megjegyezzük, hogy maga a választási részvétel sem egészen érintetlen e mozzanat által. Korábbi kutatásaink a részvételi aktivitás alapvető motívumai között vezető helyen emelték ki a „státusztudat” tényezőjét. Eszerint a határozott társadalmi identitással rendelkező választópolgárok nagyobb felelősséget éreznek a személyes politikai cselekvés és formája iránt, és különösen így van ez a magasabb képzettségű, jobb anyagi pozíciójú választók esetében. Jelen elemzéseink is ezzel egybecsengő eredményekre vezettek. A választási részvételt illetően önálló magyarázó tényezőnek bizonyult, hogy valaki egyáltalán be tudta-e sorolni magát a munkás- vagy középrétegek vala-

melyikébe.¹⁴ Aki tehát azonosulni tud valamelyik réteggel, az nagyobb aktivitást tanúsított a választáson.

A fentiek mellett azt is feltételeztük, hogy az említett „státusztudat” — mint a választási részvétel egyik alapmotívuma — elsősorban a középréteg-azonosuláshoz kapcsolódik. E feltevés a választások első fordulójára vonatkozóan bizonyult igaznak (a második fordulóban már a személyes pártpreferencia, a választott pártnak az első forduló utáni győzelmi esélyei befolyásolták alapvetően a részvételt).¹⁵

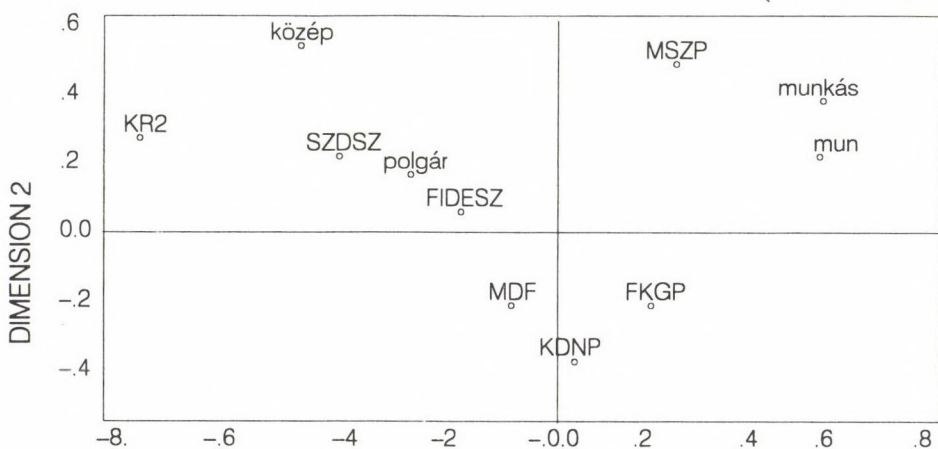
Kiindulópontunk szempontjából azonban nem kevésbé érdekes, hogy miként hat — illetve hat-e egyáltalán — a rétegtudat a pártok közti választásra. A hat parlamenti pártra vonatkozóan olyan elemzést végeztünk (itt is a regresszióanalízist alkalmazva), ahol egy-egy párt választottságát a társadalmi-demográfiai alapváltozók (mint iskolázottság, foglalkozás, nem, életkor, lakóhely, településtípus) mellett a szóban forgó identifikációs tényezővel kíséreltük megmagyarázni. A hat párt közül két esetben állapíthatunk meg szignifikáns összefüggést: az MSZP-nél a munkás-, az SZDSZ-nél a középréteg-azonosulás irányában.¹⁶

Ezt a talán nem is annyira magától értetődő eredményt — hiszen a jelenlegi koalíció két pártjáról van szó — egy másik elemzési módszer útján is ellenőriztük. A (kategoriális sokdimenziós elemzésen alapuló) OVERALS-technika alkalmazása során a modellbe a hat parlamenti párton és a két azonosulási kategórián (munkás, illetve középréteg) kívül a korábban említett identifikációs címkesorozatnak az ilyen vonatkozásban legfontosabb tételeit (munkás, középréteg, polgár) is bevontuk. A következő ábra rajzolódott ki.

2. ábra

A pártok szavazótáborai és a rétegidentifikációk kétdimenziós térben

(OVERALS-elemzés)



DIMENSION 1

KR2 = dichotóm középréteg, MU2 = dichotóm munkás
közép, munkás, polgár = identifikációs címkek

A kirajzolódó séma alapvonásaiban megerősíti a fent leírtakat. Az MSZP-szavazóknak a munkásidentifikációhoz való közelsége egészen egyértelmű (akár a dichotóm önbesorolást, akár a címkék közti választást tekintjük).¹⁷ Ha kevésbé pregnáns módon, az SZDSZ-nek a középréteg-pólushoz való közelsége is igazolódik. Az OVE-RALS-modell azonban további mozzanatokkal gazdagítja az eddigieket. Az SZDSZ-szavazók a „polgár” címkéhez a „középrétegnél” is inkább vonzódnak. Érdekes ugyanakkor, hogy e tekintetben a FIDESZ hívei állnak az SZDSZ-hez a legközelebb. A kirajzolódó séma gyakorlatilag ugyanannak a háromosztatú tagolódásnak felel meg, amely (1993-as vizsgálatok alapján) a különböző pártok választóinak ideológiai affinitásai volt megfigyelhető (baloldali — MSZP; liberális — SZDSZ, FIDESZ; jobboldali — MDF, KDP, FKGP).¹⁸

A vázolt eredmények a hazai pártpolitikai vetélkedés dinamikáját és az 1994-es választások eredményeit is sajátos, eddig ritkábban alkalmazott nézőpontból világítják meg. Többé-kevésbé egyértelmű, hogy a politikai pártok többsége a középrétegeket kívánta elsősorban megszólítani politikai jövőképevel és kampánystratégiájával egyaránt. A munkásérdekek képviselőjének imázsa aránylag az MSZP-hez fűződött leginkább a parlamenti pártok közt. A közölt vizsgálati adatok viszont arra utaltak, hogy a magyar társadalomban a középrétegesedés folyamatai még korántsem „törték át”. Valószínűleg a rétegtudat alakulása is egyike volt azoknak a tényezőknak, amelyeket a politikai élet különböző szereplői kevésbé vettek figyelembe, azonban valójában számottevően befolyásolták a választások kimenetelét.

Jegyzetek

- ¹ Itt még kevésbé mehetünk bele annak taglásába, hogy a „középrétegek” vagy „középosztály” fogalma eleve fel kell hogy tételezzon egy e felett elhelyezkedő szintet. (Még ha a mindennapi szóhasználatban a „középosztály” gyakran összemosódik is e felső szinttel.)
- ² E kétfajta középréteg választóvonalairól, eltérő kapcsolódási mintáiról a nyugatnémet társadalom példáján lásd Pappi 1981.
- ³ Ilyen gondolatmenet körvonalazódik például Róbert Péter „Középosztály, attitűdök, politikai preferenciák” című tanulmányában (1994a).
- ⁴ Elvben lehetséges volna ugyan egy negyedik megközelítés is, amely azt feltételezné, hogy a rendszerváltás után megkezdődött egy széles alapú középosztály kialakulása, ezt azonban nem kísérte egyelőre az ambíciók, életstílus hasonló átfarmálódása. Ezt azonban csak a logikai komplexitás kedvéért jegyeztük meg, hiszen a szóban forgó „tudati lemaradás” a modernizálódás, gazdasági fejlődés olyan ütemét feltételezi, amellyel még a legoptimistább megfigyelők se számolhatnak. Ilyen jellegű felfogással a magunk részéről nem is találkoztunk a hazai társadalomkutatásban.
- ⁵ Ez a választás — csakúgy mint az esetleges ellentétes opció — kétségtelenül magába foglal bizonyos önkényes elemet. Talán annyiban indokolt az adott esetben alkalmazott döntés, hogy implikációi inkább nehezítik, mint könnyítik a vizsgálat alapmegállapításainak érvényre jutását.

- ⁶ A fenti adatokkal közvetlenül nem vehető egybe, de érdemes megjegyzést tenni az amerikai tapasztalatokról is. A NES-vizsgálatokból a dichotóm (középosztály/munkásosztály) önbesorolás eredményei ismeretesek (NES 1992). Az Egyesült Államok-beli felnőtt népesség 47 százaléka sorolta magát 1992-ben a középosztályhoz és 52 százaléka a munkásosztályhoz. Mint a következőkben utalunk rá, hasonló dichotóm kérdésben a magyarországi megoszlás 40:60 százalék volt, ami mérsékeltebb eltérést jelez, mint a nyugatnémet–magyar egybevetés esetében (különösen, ha azt a tényt is figyelembe vesszük, hogy az Egyesült Államokban is körülbelül feleződik a népesség a szellemi és fizikai foglalkozások közt). További jellegzetesség, hogy Amerikában — a nyugatnémet tapasztalattal szemben és lényegében a magyarhoz hasonlóan — a szakképzett fizikai foglalkozásúak (minden bizonnyal magasabb életnívójuk ellenére) ugyancsak a munkásosztállyal identifikálódnak. Fontos különbség viszont a magyar tapasztalatokhoz képest, hogy az alsóbb szellemi foglalkozások képviselői, az irodai, adminisztratív dolgozók is inkább közbülső helyet foglalnak el az identifikáció tekintetében, mintsem egyértelműen a középosztállyal azonosulnának. E tények interpretációja meghaladná tanulmányunk kereteit, és a rendelkezésünkre álló adatok sem elégségesek (nem tartjuk azonban kizártnak, hogy ezek a jelenségek is összefüggjenek azokkal a tényezőkkel — az alsó osztályok relatív helyzetével, illetve a „jóléti társadalom” hangsúlyának alakulásával —, amelyekre fentebb a nyugatnémet jellegzetességek kapcsán utaltunk).
- ⁷ Lásd Róbert 1994a; 1994b. Az általunk alkalmazott megfogalmazáshoz képest a TÁRKI-kérdés két ponton különbözik: 1. A munkás-, illetve középrétegek helyett itt osztályokról volt szó. 2. Az ötfokú skála helyett — az alsó középosztályt és a középosztályt megkülönböztetve — hat fokozat szerepel. Az első eltérés e verzióban — az erősebb ideológiai töltettel összefüggésben — nagyobb szerepet adhat az aktuális politikai klímaváltozásoknak (így például a „munkásosztály” ideológiai sémájához tapadó averzióknak). A második eltérés — mivel így hárommal szemben négy fokozat helyeződik a munkáskategória fölé — szintén inkább a középrétegek választottságát növelheti egy árnyalattal. E kettős hatást bizonyos fókig ellensúlyozhatja a „középosztály” kifejezésnek a „középrétegeknél” némileg exkluzívabb konnotációja.
- ⁸ A TÁRKI vizsgálata hat kategórián (alsó osztály, munkásosztály, alsó középosztály, középosztály, felső középosztály, felső osztály) alapult.
- ⁹ Ennél a dimenziónál 1991-től a „szegény” kategóriát alkalmaztuk az ellentétpár alsó pólusán.
- ¹⁰ 1993-ban a következő megoszlásokat regisztrálhattuk a konfliktust észlelők között a fenti ellentétpárok pólusain: fizikai 40, szellemi 14; szegény 52, vagyonos 8 százalék. 1988-ban e viszonylatokban még 38–15, illetve 35–18 százalékos megoszlásokat regisztrálhattunk. 1991-től az említettek mellett a vállalkozó–munkás páros is szerepelt a blokkban. 1993-ban a megkérdezettek 40 százaléka nyilatkozott úgy, hogy konfliktus esetén inkább a munkásokhoz húz, és csak 17 százaléka, hogy a vállalkozókhoz. 1991-ben még 34 és 12 százalék voltak ezek az arányok.
- ¹¹ A vagyoni helyzetet a háztartás tartós javakkal való felszereltségének indexével mértük.
- ¹² Ilyen jelleggel értelmezhetők valószínűleg azok a további regresszióelemzések, melyekbe a század, illetve a közelmúlt néhány vezető magyar politikusának megbecsültségét is bevontuk mint a politikai-ideológiai attitűdök egy-egy mutatóját. Ezek közül a Kádár János iránti pozitív attitűd a munkás-, s valamivel kisebb súllyal az Antall József iránti megbecsülés a középréteg-pólus irányában jelent meg önálló magyarázó tényezőként.
- ¹³ Így például az 1990-es német választásokról készült vizsgálat szerint (ZUMA—ALLBUS) a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezőknek (a volt nyugatnémet területeken) 44, a magukat a „munkásréteghez” sorolóknak viszont már 54 százaléka szavazott a szociáldemokratákra.
- ¹⁴ Regresszióelemzés alapján (ahol az identitásváltozók mellett a szokásos objektív ismérvek szerepeltek a független változók között) a szóban forgó tényező, a rétegidentitás meglete szignifikáns magyarázóknak bizonyult az első fordulás választói részvételt tekintve ($\beta = .12$, $p = .0002$).
- ¹⁵ A regresszióelemzés szerint a középréteg-tudat irányában a béta-együttható $.12$ ($p = .0012$).
- ¹⁶ A kérdéses együtthatók a következők (plusz jellel a középrétegek, mínusz jellel a munkásrétegek irányában). MSZP: $\beta = -.12$ ($p = .0012$; SZDSZ: $\beta = .10$ ($p = .01$)).

¹⁷ A félreértések elkerülése végett ismét meg kell jegyezni, hogy itt szubjektív önbesorolásokról és nem objektív réteghovatartozásról van szó. A kérdéskör ideológiai töltete is közrejátszhat abban a jelenségben, hogy míg a szubjektív identifikáció terén az MSZP-szavazókat alapjában a munkásazonosulás jellemzi, objektíve inkább a szellemi, mint a fizikai réteghez állnak közel (regresszióelemzés szerint — ellenkező előjellel — mindkét tényező szignifikáns magyarázó).

¹⁸ Lásd erről Angelusz—Tardos 1994.

Hivatkozások

ALLBUS 1991. Mannheim: ZUMA

Andorka R.—Kolosi T.—Vukovich E. 1994. *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI

Angelusz R.—Tardos R. 1994. Paletta fekete-fehérben. *Politikatudományi Szemle*, (3) 3.

Fábián Z. 1994. Adalékok a posztkommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz. (In: Andorka—Kolosi—Vukovich 1994. TÁRKI)

Harcsa I. 1994. *Megtakarítások és vásárlási szokások a magyar háztartásokban*. Budapest: KSH

NES 1992. American National Election Studies. Ann Arbor. Institute of Social Research

Pappi, F. U. 1981. The Petit Bourgeoisie and the New Middle-class. (In: F. Bechhofer—B. Elliot (Eds.) *The Petit Bourgeoisie*. London: McMillan

Róbert P. 1994a. Középosztály, attitűdök, politikai preferenciák. (In: Balogh I. (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete

Róbert P. 1994b. *Egyenlőségstudat*. (In: Andorka—Kolosi—Vukovich 1994.

